

та інших станів населення прикордонних районів Подільської та Бессарабської губерній і Буковини.

Торговельні взаємовідносини Буковини з Україною та Росією мали важливе значення для розвитку економіки обох сторін.

Важливою формою економічних зв'язків між сторонами був безперервний і масовий потік буковинських заробітчан в Росію.

Економічні взаємовідносини Буковини з Україною і Росією сприяли розвитку зв'язків між ними в культурній, політичній та інших сферах.

М. М. ШМАГЛІЙ

ДО ІСТОРІЇ ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ на початку II тисячоліття до н. е.

В історії древнього населення України важливе місце належить одній з яскравих і самобутніх землеробсько-скотарських культур південно-східної Європи, відомій в археологічній науці під назвою трипільської¹.

Період її існування (кінець IV тисячоліття—початок II тисячоліття до н. е.) збігається з часом переходу древніх племен, які населяли територію західного Подніпров'я, до віку металу і становлення скотарства та землеробства як основи їхнього господарства.

Вивчення пам'яток трипільської культури протягом більше ніж півстоліття поставило перед дослідниками ряд складних проблем, переважна більшість яких висвітлена в працях вітчизняних та зарубіжних археологів.

Однак, незважаючи на докладне вивчення трипільської культури, багато питань ще не вирішено. Нерозв'язаним лишається і питання про причини зникнення цієї самобутньої цивілізації далекого минулого України. А не з'ясувавши історичної долі трипільських племен, не можна зрозуміти їх ролі і значення в процесі формування племенних об'єднань епохи бронзи на південному заході європейської частини СРСР.

В процесі вивчення трипільської культури вченими були висловлені досить суперечливі погляди відносно дальшої долі її творців. У свій час Є. Штерн запропонував гіпотезу, за якою трипільське населення наприкінці III тисячоліття до н. е. просто залишило свою батьківщину, тобто територію сучасної Правобережної України, і переселилось на землі Егейського світу². Інший дослідник — Л. Козловський вважав, що трипільські племена емігрували кудись на південний схід. Причиною кереселення, на його думку, була зміна клімату наприкінці новокам'яного віку, яка зробила неможливим сільськогосподарське життя в чорноземній смузі³.

Значна група вчених (М. Еберт, А. Европеус, А. Тальгрєн та ін.) причиною зникнення трипільської культури вважала вторгнення племен воїнів-номадів, які знищили трипільські поселення. З народом-завойов-

¹ Назва дана археологом В. В. Хвойком за місцем відкриття перших поселень цієї культури біля с. Трипілля під Києвом.

² E. Stern, *Realexikon*, XII, 1929, стор. 49.

³ L. Kozłowski, *Zarys pradziejów polski południowo wschodniej*, Lwów, 1939, стор. 37.

ником пов'язувались знайдені на Правобережжі України поховання під курганными насипами із скорченими кістяками, пофарбованими охрою.

Інше вирішення проблеми «зникнення» трипільської культури було запропоноване Є. Ю. Кричевським. На основі широких польових досліджень він прийшов до висновку, що трипільська культура ніколи раптово не «зникала». Вона продовжувала своє існування на початку II тисячоліття до н. е. і прослідковується в пам'ятках типу Городська та Усатово¹.

Є. Ю. Кричевський вважав, що із зміною системи господарства трипільських племен їхня культура набрала іншого вигляду. Зникли своєрідні глинобитні житла, так звані площадки, змінився характер культурного шару, поєднання знарядь праці. Замість багато оздобленого візерунками посуду з'являється кераміка з невиразним шнуровим орнаментом. Є. Ю. Кричевський перший висловив думку, що в основі видозміни трипільської культури лежать економічні причини. Головною з них було те, що землеробство втратило свою провідну роль в господарстві, а основне місце зайняло скотарство, особливо розведення рогатої худоби, овець і коней. Зміна матеріальної культури трипільських племен зблизила їх з культурами епохи бронзи. В зв'язку з цим висловлювалась думка про «трансформацію» трипільської культури в культуру скотарських племен бронзового віку. На жаль, гіпотеза Є. Ю. Кричевського, хоч і містила ряд правильних положень, надто перебільшувала ідею «трансформації» і до деякої міри була даниною помилковій «теорії» М. Я. Марра про стадіальність в розвитку суспільства. Ідеї Є. Ю. Кричевського розвинула далі Т. С. Пассек, яка висвітлила ряд важливих історико-культурних питань у вивченні трипільської культури².

Теорія Є. Ю. Кричевського і Т. С. Пассек, на нашу думку, є найбільш вірогідною, хоч і не всі питання, зв'язані з проблемою «зникнення» трипільської культури, знайшли в ній належне пояснення. Не було розроблене одне з основних положень цієї теорії, а саме питання про причини, які викликали посилене розведення рогатої худоби, овець та коней в господарстві трипільців. Недосить було вияснено і генетичні зв'язки пам'яток розвиненого Трипільля з пам'ятками його заключного етапу.

Неоднакова вивченість пам'яток пізнішого Трипільля, особливо на корінних трипільських землях, призвела до помилкових уявлень у деяких дослідників щодо їхньої культурної приналежності.

Т. Сулимирський не вважає можливим віднести пам'ятки городсько-усатівського типу до заключного етапу трипільської культури і схильний бачити в них суміжні групи чужих культур, покликаних до життя трипільським впливом³.

О. Я. Брюсов вважає, що пам'ятки типу Городська та Усатово є результатом нових етнічних утворень, в яких трипільські племена взяли лише незначну участь⁴. Таким чином, Т. Сулимирський і О. Я. Брю-

¹ Е. Ю. Кричевский, О процессе исчезновения трипольской культуры, Материалы и исследования по археологии СССР (далі—МИА), № 2, 1941.

² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949; І і ж, Новые данные о поздне трипольских поселениях на Днестре, «Известия Молдавского филиала АН СССР», № 5, 1955.

³ Т. Sulimirsky, The problem of the survival of the Tripolye culture. Proceedings of the Prehistoric society for 1951 News, series, vol. XLI, Cambridge, стор. 42—51.

⁴ А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 230—234.

сов висловили думку про етнічну відокремленість пізньотрипільських племен від корінного трипільського населення.

Отже, у дослідників немає єдиної думки про культурно-етнічну приналежність пам'яток городсько-усатівського типу, а заперечення їхнього трипільського походження утруднює розуміння питання про історичну долю трипільської культури.

Археологічні дослідження останнього десятиріччя на Дністрі¹, Південному Бузі² та Середньому Подніпров'ї³ показали, що пам'ятки городсько-усатівського типу поширені як на корінних трипільських землях, так і за їх межами.

В процесі розкопок було зібрано великий фактичний матеріал, на основі якого доповнено та уточнено загальні риси пізньотрипільської культури. Вивчення пізньотрипільських поселень і відкриття могильників у Середньому Подніпров'ї та на Дністрі дозволило намітити локальні особливості окремих груп пізньотрипільських пам'яток в лісостеповій і степовій смузі Правобережної України. З'явилась можливість перейти від вивчення загальних рис пізньотрипільської культури до вивчення конкретної історії її племен в окремих районах і тим самим підійти до вирішення складних питань «зникнення» трипільської культури⁴.

Основним джерелом для вивчення історії пізньотрипільських племен Східної Волині є поселення городського типу. Вони відомі в основному за розвідковими даними, лише на деяких з них провадилися стаціонарні розкопки. У довоєнний час найкраще вивченим було поселення на лівому березі р. Тетерева у с. Городську, Коростишівського району, Житомирської області, яке й дало свою назву всім пам'яткам цього типу⁵.

Після війни дослідження поселень городського типу були продовжені. В 1947 р. експедиція Інституту археології АН УРСР розкопала пізньотрипільське поселення на р. Роставиці біля с. Паволочі⁶. В 1949 р. розкопки провадилися на поселенні біля с. Нова Чорторія на р. Случі⁷. Протягом двох років (1956—1957) досліджувалося пізньотрипільське поселення біля с. Троянова під Житомиром на р. Гнилоп'яті⁸. Одержані археологічні матеріали дали багато відомостей про економіку, житла, знаряддя праці, речі домашнього вжитку, зброю та релігійні уявлення населення, що залишило цю значну пам'ятку стародавньої історії.

Троянівське поселення розташоване на високому мисі плато право-

¹ Т. С. Пассек, Новые данные о поздне трипольских поселениях на Днестре.

² Е. Ф. Лагодовская, Трипольское поселение в с. Сандраки, Винницкой области и некоторые вопросы позднего Триполья, «Краткие сообщения Института археологии», № 2, 1953.

³ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, «Матеріали і дослідження по археології УРСР», т. II, К., 1954.

⁴ Там же, стор. 16 і 17.

⁵ В. П. Петров, Поселення в Городську, «Трипільська культура», т. I, К., 1940; Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, там же.

⁶ М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. IV, К., 1952.

⁷ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. VI, К., 1956, стор. 130—133.

⁸ Розкопки поселення біля с. Троянова провадилися Інститутом археології АН УРСР. Експедиція працювала під загальним керівництвом члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібікова. В 1956 р. начальником загону була Т. Д. Білановська, в 1957 р.—автор статті.

го берега р. Гнилоп'яті. Мис з півдня і південного заходу омивається водами річки, інші його сторони мають круті схили, звернені до долини. Ці схили і води річки захищали поселення від раптового нападу, а близькість долини забезпечувала його жителів пасовищем для худоби.

На поселенні були досліджені залишки приблизно 25 жител, які поділяються на два типи: наземні і напівземлянкові. Наземні житла характеризувались прямокутною формою та значними розмірами (10 м × 5 м).

На площі жител можна було побачити багато уламків обпаленої печини з відбитками прутів і плах, що являла собою залишки зруйнованих стін і пічних споруджень. Великий інтерес становлять також глинобитні підвищення у вигляді мініатюрних площадок, призначення яких досі не з'ясоване. Можна припустити, що частина цих площадок була подами зруйнованих печей, а частина, можливо, використовувалась як примітивні столи або культові місця.

Серед розвалин печини і під нею знайдено велику кількість уламків посуду, зрять праці, фрагментів антропоморфних фігурок з обпаленої глини і кісток тварин.

Іншим типом жител були напівземлянки. Вони мали овальну форму і невеликі розміри (3 м × 8 м). Долівка напівземлянок була заглиблена в землю до одного метра. Саме житло, очевидно, споруджувалось з тонких жердин, обмазаних глиною. Покрівля, можливо, була засипана поверх перекриття землею або вкрита очеретом. В напівземлянках уже не було залишків печей, а замість них—відкриті вогнища, біля яких концентрується основна маса знахідок: розбиті й цілі посудини, кам'яні зернотертки і розтиральники, кремінні сокири клинчастої форми з пришліфованою робочою частиною, кремінні ножі та скребла, кістяні проколки, глиняні прясла та роздроблені кістки тварин. Інвентар наземних і напівземляночних жител майже однорідний.

Як уже відзначалось, на площі жител і поблизу від них було знайдено різнорідний виробничий і побутовий інвентар первісних людей. На першому місці за кількістю знахідок стоять вироби з обпаленої глини, насамперед посуд. Тут ми бачимо величезні посудини для зберігання води, зерна та муки ємкістю в 4—5 відер, глечики для молока і молочних продуктів, горщики для варіння їжі та миски—чаші для її споживання. Посуд виготовлено ще ручним способом, але він відзначається добрим випалом, різноманітним орнаментуванням і старанною обробкою поверхні.

Поверхня великих посудин, глеків і мисок, тобто посуду, який не служив для варіння їжі, звичайно фарбувалась в червоний колір, що надавало їй привабливого вигляду. Горщики оздоблювались відбитками шнура або заглибленнями різної форми. Трохи відокремлено стоїть невелика група посудин, виготовлених з відмученої глини. Ці посудини є типовими виробами трипільської кераміки. Їхня поверхня часто прикрашалась темнокоричневими смугами, що також є характерним для кераміки класичного Трипілля. Ця група посуду завжди наводилась дослідниками як доказ генетичної спорідненості пам'яток розвиненого і пізнього Трипілля.

Цікаву колекцію знахідок складають глиняні прясла. Вражає їх велика кількість. За два сезони розкопок знайдено близько 200 прясел. Більшість з них були прикрашені точечним орнаментом або ідеографічними знаками, в які древній майстер вкладав невідомий нам зміст. Прясла, знайдені на поселенні біля с. Троянова, є яскравим показником наявності розвиненого прядіння і ткацтва серед його мешканців.

З обпаленої глини були виготовлені також мініатюрні фігурки людей і тварин. Усі фігурки людей належать до типу схематизованих жіночих зображень, добре відомих у трипільській культурі. Про значення жіночих скульптурних зображень багато писалося. Особливо важливі і цікаві дослідження Дж. Томпсона, видатного англійського історика, роботи якого високо оцінені світовою історичною наукою¹.

Із зооморфних фігурок на поселенні знайдено скульптурні зображення бика.

Цікавими і рідкісними є мініатюрні глиняні топірці. Матеріал і розміри топірців свідчать про їхнє вотивне призначення.

Майже в усіх житлах були знайдені зернотерки і розтиральники. Для виготовлення зернотерок використовувались великі плити з гранітно-гнейсових порід. Верхня частина зернотерок мала ввігнуту площину, яка або утворювалась від тривалого використання, або була навмисне зроблена для зручності роботи. Розтиральники мали округлу або сплюснену форму і невеликі розміри. Зернотерки і розтиральники були не тільки знаряддями розмелу зерна, на них розтирали, очевидно, й інші продукти (горіхи, стебла, коріння і т. д.).

Дуже багатим виявився кремінний інвентар троянівського поселення. Тут ми бачимо клинчасті сокири із заполірковою біля леза, яким розщеплювали дерева на плахи для будівництва жител; ножі та скребла, якими розтинали туші тварин, різали і обробляли шкіру для взуття та одягу і т. п. Кремінні ножі, можливо, використовувались і як серпи при збиранні врожаю та заготівлі сіна. Ними ж нарізали очерет, який йшов на покрівлі. Дуже показові кремінні наконечники стріл, які могли служити як знаряддя полювання або правити за бойову зброю. Про войовничість троянівського населення свідчать також знайдені бойові сокири і мідний кинджал.

В житлах біля вогнищ були зібрані залишки кісток. З домашніх тварин у троянівців були бики, вівці або кози, коні і собаки, з диких — олень благородний, козуля, кабан, лисиця, бобер, черепаха болотяна.

Весь комплекс археологічних матеріалів, одержаних при дослідженні троянівського поселення, переконливо свідчить про землеробсько-скотарське господарство його жителів.

Високого рівня досягли такі види господарської діяльності, як керамічне та кремінно-обробне виробництво, прядіння і ткацтво. Можливо, що в них існувало і збиральництво. Досить численні знахідки зброї дозволяють припускати факти воєнних сутичок, причиною яких був грабіж худоби, захоплення пасовищ, польових угідь і т. д.

Про існування культурних зв'язків жителів троянівського поселення з сусідніми племенами свідчать сокири малопольського типу, форма яких явно запозичена у племен так званих лійкоподібних кубків, що жили на території Західної України.

Археологічний матеріал з поселення біля с. Троянова має аналогії з усіма відомими пізньотрипільськими пам'ятками волинського Полісся. Дальші дослідження цього поселення дадуть новий і цікавий матеріал для вивчення пізньої стадії трипільської культури в лісостеповій частині Правобережної України. Використовуючи результати попередніх польових досліджень поселень городського типу і враховуючи найновіші розкопувальні та розвідувальні роботи в цій галузі, можна розглянути ряд питань, що стосуються історії землеробсько-скотарських племен Східної Волині на початку II тисячоліття до н. е.

Поселення городського типу звичайно розташовані на високих, з

¹ Дж. Томпсон, Исследования по истории древнегреческого общества. Достоянный эгейский мир, М., 1958, стор. 234 і ін.

крутими схилами мисах плато, що видаються в долину річки. Більш ранні трипільські поселення, тісніше зв'язані із землеробським укладом господарства, містились на лісово-чорноземних ґрунтах положистих схилів плато. Таким чином, ми бачимо, що замість поселень на схилах плато, характерних для розвинутого Трипілья, в пізньотрипільський час з'являються поселення поблизу широких заплавлених лук. На зміну місцеположення пізньотрипільських поселень звернув увагу ще Є. Ю. Кричевський, який вбачав основну причину цієї зміни у зростанні потреби населення в пасовищах¹. Сам по собі висновок Є. Ю. Кричевського є правильним, але він не розкриває повністю змісту питання. Зміна місця проживання трипільських племен пояснюється не тільки зростанням потребою в пасовищах для худоби. Знахідки великої кількості бойової зброї в могильниках Софіївського типу (кам'яні сокири-молоти, клівці, мідні кинджали, кремінні наконечники стріл) і на поселенні біля с. Троянова (бойові сокири, наконечники стріл, мідний кинджал) свідчать про велике поширення і застосування її пізньотрипільськими племенами, що також є однією з корінних відмін їх від населення розвинутого Трипілья, якому зброя була майже невідомою.

Воєнні сутички епохи пізнього Трипілья, очевидно, стали частим явищем, і тому населення було змушене селитися в місцях, зручних для захисту.

З усіх відомих нам пізньотрипільських поселень Східної Волині ми не можемо назвати жодного, крім Мостви, розташованого не на плато.

Цей факт свідчить про те, що трипільські племена Східної Волині вважали за краще селитися на сухих ґрунтах плато, а не на вологих низинах, надлукових терасах і дюнах, як робили іноді східні сусіди в Середньому Подніпров'ї. Ця обставина сприяла їх заняттю землеробством, очевидно, вирубним, враховуючи заліснення і суглинкові ґрунти Волині, які вимагають удобрення, і в той же час не позбавляла можливості використовувати як пасовища долини річок.

Таким чином, топографічні особливості пізньотрипільських поселень Волині вказують не тільки на сприятливі умови для розведення худоби в долинах річок, як припускав Є. Ю. Кричевський, а й на можливість землеробства, що було традиційним заняттям трипільського населення на усіх етапах його існування.

Значних змін зазнало і будівництво жител пізньотрипільських племен Волині. Замість фундаментальних наземних будівель з багаточисельними глинобитними долівками, характерних для класичного Трипілья, вони будують наземні житла менших розмірів, в більшості без глинобитних долівок, але зберігаючи багато особливостей трипільського житлобудівництва (пічні споруди з глини на дерев'яному каркасі, глинобитні підвищення, характер домішок в глині і т. д.).

У пізньотрипільську епоху з'являється й інший тип житла, не характерний для попереднього етапу Трипілья. Це — напівземлянкові житла овальної форми (8 м × 3 м), долівка яких була заглиблена в місцях вогнищ до одного метра. Існування жител-землянок для Трипілья — явище не нове. Житла типу землянок і напівземлянок побудують поряд з наземними житлами і в ранньотрипільську епоху, але потім вони зникають і знову з'являються на пізньотрипільських поселеннях.

Причини зміни трипільського житлобудівництва та одночасного існування двох типів жител на поселеннях городського типу ще недостатньо з'ясовані. Можна припустити, що більш рухоме життя пізньотрипільських племен, в зв'язку з посиленням ролі скотарства і новими фор-

¹ Е. Ю. Кричевский, О процессе исчезновения трипольской культуры, стор. 245

мами землеробства, спонукало їх відмовитись від будівництва довгочасних жител і віддати перевагу легко споруджуваним невеликим будівлям наземного і землянкового типу.

Під час розкопок жител пізньотрипільських поселень Волині був знайдений різноманітний комплекс речей господарського і побутового вжитку.

В першу чергу привертає увагу кераміка цих поселень. Всю кераміку можна чітко розділити на дві групи. До першої групи належить посуд, виготовлений з глини з домішками кварцу, слюди та іноді товченої черепашки. Ця група складає 95 і більше процентів усієї кераміки. Для неї характерний шнуровий, зрідка штампований орнамент у поєднанні з конічними наліпленнями, розташованими на плечиках посудин в одну-дві лінії. Часто посуд цієї групи фарбували в червоний колір. З форм можна виділити такі: піфосоподібний посуд великих розмірів для зберігання зерна і води, горщики різного об'єму для приготування їжі, глечикоподібний посуд для молока і молочних продуктів, миски для їжі, покришки для накривання посуду. До цієї ж групи належать мініатюрні посудини, які формами повторюють побутову кераміку, але мають якість інше призначення.

Другу групу кераміки становить посуд, виготовлений з відмученої глини трипільського типу. З форм відновлюються: невеличкі горщики з низьким прямим вінчиком, горбиками-ручками на плечиках та округлим тулубом; посудини з дуже відігнутих вінчиком, високою конічною шийкою і ріповидним тулубом, миски і покришки. Іноді на посуді цього типу зустрічається розпис темнокоричневою або чорною фарбою.

Якщо посуд другої групи, без сумніву, можна назвати трипільським, то кераміка з домішками відрізняється від типових виробів трипільської кераміки.

Зміни відбулися, таким чином, у формах посуду і в технології його виготовлення. На пізньотрипільських поселеннях з'являються кулясті амфори і круглотілі горщики. Пануючим типом стала кераміка з домішками в тісті, а не з відмученої глини. Переважає не розписний орнамент, а суцільне покриття посуду фарбою. Посуд прикрашається відбитками шнура. Але це зовнішня сторона явища, проте і в ній ми знайдемо деякі риси трипільських традицій. Якщо ж за основу взяти функціональне призначення посуду, то між керамікою поселень городського типу і класичного Трипілья багато спільного.

Про це ж свідчить і набір знарядь праці, виготовлених з каменю (зернотерки, розтиральники, сокири), кременю (клинчасті сокири з пришліфованим робочим краєм, ножі, серпи, скребла, проколки і т. д.), кістки (мотики, долотця і проколки) та глини (прясла і відтяжки для ткацького верстата).

З одного боку, ми бачимо знаряддя праці, характерні для розвиненого Трипілья, з другого,— ряд знарядь, які становлять характерну рису пізньотрипільського інвентаря. Це — клиновидні сокири з пришліфованим робочим краєм і кремінні ножі.

Численну групу знахідок на пізньотрипільських поселеннях становлять також прясла і відтяжки з обпаленої глини. Вони є інструментами прядіння і ткацтва і свідчать про досить високий розвиток цієї галузі господарства пізньотрипільських племен Волині. Клиновидні сокири, ножі і прясла — рідкі знахідки для поселень розвиненого Трипілья, а на пам'ятках пізнішого етапу цієї культури їх знаходять в такій кількості, яка говорить сама за себе.

Однак поява нових спеціалізованих знарядь обробки дерева і ткацтва зовсім не означає корінної відміни інвентаря пізніших трипільських поселень від інвентаря більш ранніх пам'яток. Це свідчить

про появу і розвиток нових галузей господарства в пізньотрипільського населення, а не про повну зміну економіки трипільського суспільства, як вважає Є. Ю. Кричевський, вбачаючи в носіях городської культури переважно конярів¹.

Характер культурного шару і поєднання знарядь праці пізньотрипільських поселень Волині вказує на існування як скотарства, так і землеробства. Немає підстав говорити про перевагу першого над другим; немає також і даних твердити, що землеробство втратило своє попереднє значення, як це уявляв собі Є. Ю. Кричевський². Характер виробничого інвентаря, відбитки зерен на посуді, домішки поли в печині та ряд інших побічних доказів свідчать про те, що землеробство не втратило своєї питомої ваги в господарстві пізньотрипільських племен. До цього ж висновку прийшов дослідник пізньотрипільських пам'яток софіївського типу Ю. М. Захарук³.

Важливим доказом генетичних зв'язків між поселеннями городського типу і пам'ятками попередніх етапів трипільської культури є глиняні схематизовані антропоморфні та зооморфні фігурки. Вони постійні і досить численні знахідки в усіх трипільських пам'ятках. Їх відмінними особливостями є стійкий сюжет — зображення жінки з підкресленими ознаками статі. Чоловічих фігурок зустрічається мало. Невеликий процент становлять фігурки тварин (бик, баран, свиня, коза, собака) і птахів. Не торкаючись питання про призначення антропоморфних і зооморфних фігурок, можна зазначити, що трипільська пластика є характерною рисою матеріальної культури землеробсько-скотарських племен Волині. На усіх поселеннях городського типу, де провадились розкопки, у великій кількості були знайдені фігурки. Маючи ряд особливостей в бік більшої реалістичності зображення, пластика племен Волині, безперечно, характеризується генетичною спорідненістю із скульптурою розвиненого Трипілья.

Розглянувши основні пам'ятки матеріальної культури землеробсько-скотарських племен східної Волині, ми приходимо до висновку, що вона своїми коренями йде в розвинене Трипілья і характеризує собою процес розвитку його культури в нових природно-історичних умовах, які склались наприкінці III — на початку II тисячоліття до н. е.

Не менш складним є питання про первісну батьківщину пізньотрипільських племен Волині. Адже ми не знаємо трипільських пам'яток більш раннього часу на їх території. Тому відпадає всяке припущення, що їхня культура могла сформуватися на якійсь місцевій основі. Очевидно, прабатьківщину цих племен слід шукати на корінних трипільських землях. Такими землями є басейни рік Дністра і Південного Буга, де зустрічаються найраніші трипільські поселення. Можна припустити, що землеробсько-скотарські племена Східної Волині прийшли з басейну Південного Буга, верхів'я якого майже змикається з правими притоками таких річок, як Тетерів і Прип'ять, де згодом ми і знаходимо їх сліди. На користь цього говорить і той факт, що на Південному Бузі ми маємо пам'ятки, надзвичайно споріднені поселенням городського типу (Сандраки і Печара).

Дальше вивчення пам'яток землеробсько-скотарських племен Волині дозволить конкретизувати наші уявлення про історичну долю трипільського населення на території Правобережної України.

¹ Е. Ю. Кричевский, О процессе исчезновения трипольской культуры, стор. 250.

² Там же.

³ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, «Матеріали і дослідження по археології УРСР», т. II, стор. 23—24.